

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

КАЗАКЕВИЧ Ольга Михайлівна

УДК 94(477):81 «18/19»

**УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ
МОДЕРНОЇ НАЦІЇ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії та етнополітики факультету української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Даниленко Віктор Михайлович,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу історії України
другої половини ХХ ст.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Діанова Наталія Миколаївна,
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова,
професор кафедри історії України;

доктор політичних наук, професор
Калакура Олег Ярославович,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України,
провідний науковий співробітник
відділу національних меншин;

доктор історичних наук, доцент
Конта Ростислав Михайлович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
професор кафедри етнології та краєзнавства.

Захист відбудеться «27» грудня 2018 року о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «27» листопада 2018 року.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Т. А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. У XIX – на початку XX ст. в більшості європейських народів, які не мали власної державності й перебували в складі багатонаціональних імперій, розгорнулося формування модерних національних ідентичностей. Важливою частиною реалізації численних національних проєктів було перетворення народних мов, які найчастіше становили сукупності розрізнених діалектів, поширених переважно в середовищі сільського населення, на стандартизовані літературні мови. Підвищення соціального престижу народної мови та розширення сфери її функціонування для багатьох народів стало вагомим чинником формування національної ідентичності. Виконання лінгвістичних програм національних рухів відбувалося шляхом здійснення представниками інтелектуальної еліти цілком визначеної низки заходів: утворення різноманітних товариств, які організовували опір асиміляційній політиці імперської метрополії, створення правописів та здійснення перекладів класичної та релігійної літератури національними мовами, написання наукових, публіцистичних та художніх творів народною мовою, організація наукових інституцій для вивчення культурної та історичної спадщини. Стандартизація мов бездержавних народів відбувалася паралельно, а найчастіше всупереч асиміляційним процесам, які заохочували центральні уряди багатонаціональних держав. Відповідно, у центрі уваги і діячів національних рухів, і імперських адміністраторів перебували статус і функції мов корінних народів та меншин. Але якщо перші прагнули стандартизації цих мов та розширення сфери їхнього ужитку з метою використання мовного чинника в національних проєктах, другі намагалися знизити соціальний престиж міноритарних мов, застосовуючи широкий набір політичних інструментів та опосередкованих важелів впливу.

У міжімперському просторі «довгого XIX століття» Україна опинилася в унікальній ситуації, адже ареал проживання українськомовного населення було розділено між державами Романових та Габсбургів, підходи яких до вирішення національного питання суттєво відрізнялися. Формування української модерної нації упродовж зазначеного періоду та роль у цьому процесі мовного чинника неодноразово ставала предметом наукових досліджень. Проте чимало аспектів цієї проблеми залишаються недостатньо вивченими. Частково це пов'язано з тим, що процеси українського націєтворення досліджують переважно в дискурсі взаємостосунків у системі «імперський центр – національний рух» та переважно в контексті українсько-російських, українсько-польських або інших варіантів двосторонніх відносин.

З огляду на це, видається актуальною поява комплексного дослідження, яке б, з одного боку розкривало мовний аспект українського націєтворення в контексті загальноєвропейських політичних процесів і практик, а з іншого – враховувало б особистісний, людський вимір масштабних етномовних процесів, які розгорталися в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. У світлі сучасних дискусій на тему мовної ситуації в Україні та необхідності вироблення

ефективних інструментів мовної політики звернення до історичного досвіду етномовних процесів має значну актуальність для суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах наукового напрямку Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» і відповідно до науково-дослідницької проблематики кафедри історії та етнополітики факультету української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка «Актуальні проблеми історії освіти України». Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова 31 березня 2016 р. (протокол № 12).

Мета дисертаційного дослідження полягає у розкритті ролі й значення української мови у формуванні української національної ідентичності в другій половині XIX – на початку XX ст. у контексті процесів націєтворення в Європі.

Досягнення поставленої мети передбачає реалізацію таких дослідницьких завдань:

- *з'ясувати* стан наукової розробки та *охарактеризувати* джерельну базу проблеми, визначити концептуальні засади дослідження;
- *проаналізувати* ідейне підґрунтя та інструменти застосування політики провідних держав Західної Європи щодо міноритарних мов та мов корінних народів упродовж досліджуваного періоду;
- *окреслити* витоки та особливості державної політики Російської імперії та Австро-Угорщини в етномовній сфері;
- *виявити* специфічні риси політики Російської імперії та Австро-Угорщини щодо української мови та особливості її практичної реалізації;
- *охарактеризувати* процес стандартизації української мови щодо його значення для формування національної ідентичності;
- *визначити* місце і роль мовного чинника в діяльності українських громадських організацій та в політичних проектах;
- *висвітлити* особливості функціонування української мови серед різних верств суспільства України другої половини XIX – початку XX ст.;
- *виокремити* перспективні напрямки дослідження мовного питання в українському націєтворенні на рубежі XIX-XX ст.

Об'єктом дослідження є формування модерної української нації в контексті процесів етномовного розвитку бездержавних народів Європи другої половини XIX – початку XX ст.

Предметом дослідження є мова як чинник формування української національної ідентичності, політика Російської імперії та монархії Габсбургів в етномовній сфері, діяльність інтелектуалів, спрямована на стандартизацію української мови, її збереження, поширення та відстоювання права на вільний розвиток упродовж зазначеного хронологічного періоду.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період із початку 60-х років XIX століття до 1905 року. Нижня хронологічна межа зумовлена початком реалізації масштабних соціально-економічних перетворень та лібералізацією громадсько-політичного життя Російської імперії, до складу якої входила більша

частина українських земель. Для виявлення історичних витоків тих чи інших історичних явищ та процесів автор звертається також до подій більш раннього періоду, передусім до першої половини XIX ст. Верхню хронологічну межу визначає початок революційних подій 1905 року в Російській імперії, який збігся із визнанням Російською академією наук факту самостійності української мови. Обидві події зумовили суттєві зрушення і в правовому статусі української мови, і в політичному становищі українського населення в цілому.

Географічні межі дисертації охоплюють сучасні українські території, які в досліджуваній період входили до Російської імперії та Австро-Угорщини. Особлива увага приділена осередкам українського громадсько-політичного руху, які впродовж другої половини XIX – початку XX ст. функціонували у великих містах Російської імперії та монархії Габсбургів, таких як Київ, Львів, Харків, Одеса, Санкт-Петербург, Краків тощо. Широке використання порівняльно-історичного методу (аналогії) зумовлює звернення до історії етномовних процесів у середовищі бездержавних народів Європи, а також мовної політики провідних європейських держав XIX – початку XX ст. з метою з'ясування особливостей та специфічних рис «мовного питання» в Україні.

Теоретико-методологічну основу дисертації становить сукупність загальнонаукових та спеціальних методів історичного дослідження. До загальнонаукових належать методи аналізу та синтезу, індукції та дедукції, наукової абстракції, а також системний та комплексний підходи. В основу дисертаційного дослідження покладено принцип історизму, який передбачає розгляд явищ в історичному розвитку та у зв'язку з конкретними умовами їх існування. Виклад матеріалу дисертації здійснено за проблемно-хронологічним принципом.

У дисертації застосовано культурно-історичний підхід до вивчення соціальної та політичної історії. Це дозволило з'ясувати вплив подій та явищ мовного й культурного життя на перебіг соціально-політичних процесів, таких як формування національної ідентичності. Під час розгляду подій політичного життя Російської імперії та Австро-Угорщини, що мали безпосередній стосунок до трансформації статусу української мови, використано ситуаційний підхід, який передбачає з'ясування мотивів та логіки дій усіх акторів, зокрема й діячів українського руху, адміністраторів усіх рівнів, представників громадських, політичних та наукових кіл обох держав. Враховано роль геополітичних обставин та особливостей функціонування макросистеми імперій.

У контексті досліджень соціальної історії, звернено увагу на місце й значення української мови в структурах повсякденності представників різних прошарків українського суспільства¹. Це дозволило, зокрема, простежити процес поширення української мови та еволюцію ставлення до неї з боку імперської адміністрації в особистісному вимірі. Підходи інтелектуальної історії застосовано

¹ Шандра В. С., Крижанівська О. О., Вільшанська О. Л. Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України XIX – початку XX століття / В. С. Шандра, О. О. Крижанівська, О. Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2006. – № 11. – С. 28–39.

у висвітленні місця української мови в публіцистиці та політичних проектах рубежу XIX-XX ст.

Пошук та опрацювання джерел дослідження здійснено за допомогою методів архівної та бібліографічної евристики, внутрішньої та зовнішньої джерелознавчої критики. У дослідженні широко використано компаративний аналіз та історико-порівняльний метод. Зокрема, для глибшого розуміння особливостей політики імперій Романових та Габсбургів щодо української мови залучено широке коло аналогій, які стосуються етномовних процесів у бездержавних народів Європи та мовної політики провідних європейських держав у досліджуваний період.

У роботі застосовано біографічний метод для з'ясування суспільно-політичних поглядів та діяльності окремих осіб, які мали стосунок до процесів українського націєтворення або реалізації мовної політики імперій. Залучення методу просопографії, який полягає у створенні колективної біографії групи осіб, об'єднаної спільними інтересами, походженням, діяльністю тощо², дозволило виявити специфіку поширення української мови як елемента ідентичності в середовищі інтелектуальної та соціально-економічної еліти українських земель.

З'ясування динаміки етномовного складу населення України здійснено шляхом опрацювання матеріалів переписів населення Російської імперії та Австро-Угорщини за допомогою статистичного методу.

Оскільки дослідження має міждисциплінарний характер, під час його підготовки було широко використано концептуальні підходи та понятійно-категоріальний апарат етнополітології, соціолінгвістики та інших суміжних наукових галузей.

Наукова новизна дисертації полягає у постановці та вирішенні актуальної наукової проблеми, яка не була належно розроблена в історіографії.

Уперше:

- на основі широкого кола джерел окреслено роль мови у формуванні української національної ідентичності в другій половині XIX – на початку XX ст.;
- здійснено комплексний порівняльний аналіз політики провідних європейських держав щодо міноритарних мов із метою виявлення особливостей правового статусу та специфіки державного регулювання сфери вжитку української мови в Російській імперії та Австро-Угорщині;
- обґрунтовано думку про те, що всупереч офіційним ідеологічним настановам у середовищі чиновників російської імперської адміністрації всіх рівнів не було однозначного переконання щодо статусу української як самостійної мови або наріччя російської;
- уведено до наукового обігу архівні документи з історії «Академічної громади у Кракові» (1887-1895/97), а також встановлено, що у 1902 році у

² Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії / І. Старовойтенко // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Число 13: Ч. 1. – 2006. – С. 7.

Кракові виник новий студентський осередок, який успадкував традиції попередньої громади й мав назву «Українська Громада в Кракові»;

- охарактеризовано мовну ідентичність різних суспільних прошарків населення України та сприйняття української мови представниками інтелектуальної, управлінської та економічної еліти;

- цілісно проаналізовано динаміку змін етномовного складу населення українських міст, зокрема Києва, Житомира та Харкова, у другій половині XIX ст.

Уточнено:

- уявлення щодо взаємозв'язку стандартизації та розширення сфери вжитку мови й формування національної ідентичності;

- знання основних причин, які зумовлювали формування принципів та засад етномовної політики Російської імперії та Австро-Угорщини на українських землях;

- особливості реалізації цензурної політики Російської імперії щодо українськомовних видань;

- специфіку процесів формування української національної ідентичності в регіональному вимірі;

- особливості сприйняття українського мовного питання громадськими та науковими колами Російської імперії.

Отримали подальший розвиток:

- концепція національно-лінгвістичної програми українського руху другої половини XIX – початку XX ст.;

- уявлення щодо чинників формування української модерної нації та запропоновано їх класифікацію;

- дослідження суспільно-політичних поглядів діячів українського руху другої половини XIX – початку XX ст. на статус української мови та шляхи її розвитку.

Практичне значення дисертації полягає в можливості використання фактичного матеріалу, основних положень і висновків дослідження в подальшому вивченні проблем історії суспільно-політичного життя України другої половини XIX – початку XX ст., питань пов'язаних із етномовною політикою Російської імперії та Австро-Угорщини, різних аспектів українського модерного націєтворення, а також для написання узагальнювальних праць з історії України, підготовки навчальних посібників і підручників, розробки нормативних та спеціальних курсів з історії України, зокрема етнополітичної історії для студентів закладів вищої освіти. Матеріали дослідження мають практичне значення для вироблення конструктивних засад мовної політики багатоетнічних держав з урахуванням історичного досвіду.

Апробація результатів дослідження здійснена під час виступів на наукових конференціях, семінарах, форумах, круглих столах: Міжнародній науковій конференції «Другі драгоманівські читання» (Київ, 2006); V Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: Україна на перехресті цивілізацій» (Ніжин, 2009); Всеукраїнській науково-практичній

конференції «Українська державно-соборницька ідея: історико-філософський дискурс» (Київ, 2011); круглому столі «Студентський рух: історія та сучасність» (Київ, 2011); V Міжнародному форумі «Простір гуманітарної комунікації» (Київ, 2012); Всеукраїнській науковій конференції «Історичний дискурс гуманітарного простору» (Київ, 2013); круглому столі «Валуєвський циркуляр 1863 року: історія та сучасність» (Київ, 2013); Науковій конференції «Київська Стара Громада в культурно-історичному просторі України» (Київ, 2015); I Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми гуманітарних наук у дискурсі міжкультурної комунікації» (Київ, 2015); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі» (Київ, 2015); Всеукраїнській науковій конференції «Соціальна історія: питання теорії та наукової практики» (Київ, 2015); XII науковому семінарі «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури, у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX – на початку XX ст.» (Київ, 2016); IV Міжнародній науковій конференції «National cultures in social space and time» (Прага, 2017); X Міжнародній науковій конференції «Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур» (Острог, 2017); Міжнародній науковій конференції «Інтелектуальна історія та духовна спадщина України XIX ст.» (Одеса, 2017); Міжнародній науковій конференції «Фінляндія – 100 років незалежності» (Київ, 2017); Всеукраїнській науковій конференції XII «Костомарівські читання» (Чернігів, 2018). Основні положення та висновки дисертації обговорено на засіданнях кафедри історії та етнополітики факультету української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, а також на науково-звітній конференції викладачів, аспірантів і докторантів НПУ імені М. П. Драгоманова «Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету» (Київ, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018).

Публікації. Основні положення та результати дослідження опубліковані в 1 монографії (25,37 ум. друк. арк.), 22 статтях у фахових виданнях України, періодичних виданнях, внесених до наукометричних баз, зарубіжних фахових періодичних виданнях, а також 12 – у матеріалах конференцій та публікаціях, які додатково відображають результати дослідження.

Структура дисертаційної роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (972 найменування), додатків (11 позицій). Загальний обсяг дисертації – 479 сторінок, із них основного тексту – 334 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми та її актуальність, указано на зв'язок теми з науковими програмами, сформульовано мету, завдання, визначено об'єкт, предмет та методи дослідження, географічні і хронологічні межі, розкрито

наукову новизну і практичне значення отриманих результатів, наведені відомості про апробацію результатів дослідження та структуру роботи.

У першому розділі «**Стан наукової розробки, джерельна база та методологія дослідження**» проаналізовано історіографію дослідження, схарактеризовано джерельну базу та розглянуто теоретичні аспекти взаємозв'язку між мовою та національною ідентичністю.

У підрозділі 1.1 «*Стан наукової розробки проблеми*» аналіз історіографії з теми здійснено за проблемно-хронологічним принципом, зокрема виокремлено три основні тематичні групи наукових праць. Перша з них репрезентована дослідженнями, у яких розкрито питання формування української національної ідентичності та модерної нації в контексті етномовної політики Російської імперії та Австро-Угорщини. Друга група складається з досліджень, присвячених власне мовній ситуації в Україні впродовж досліджуваного періоду. Окрему групу наукових досліджень складають біографічні та просопографічні розвідки, які мають стосунок до теми.

Перші ґрунтовні спроби підсумувати та узагальнити досвід українського національного руху з'явилися вже в перші десятиліття ХХ ст.

Упродовж тривалого часу найбільш докладним науковим синтезом з історії українського національного руху ХІХ – початку ХХ ст. була опублікована в 1930 р. монографія Ф. Савченка³, присвячена переважно діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, що об'єднував провідних представників українського руху, та закриттю організації російським урядом. Праця з'явилася в останні роки політики українізації, згорання якої фактично унеможливило подальше наукове дослідження проблеми. Роботи радянської доби, присвячені історії українського національного руху ХІХ – початку ХХ ст., сьогодні становлять інтерес здебільшого як джерело для дослідження становища історичної науки в УРСР. Водночас українські науковці, які працювали в еміграції, зі зрозумілих причин (передусім через відсутність доступу до основного масиву джерел) не могли суттєво доповнити наукову реконструкцію подій, розроблену дослідниками першої третини ХХ ст.

Суттєва активізація наукового вивчення українського національного руху ХІХ – початку ХХ ст. стала можливою лише зі здобуттям Україною незалежності. Знаковими для вивчення процесів українського національного руху стали видані в 1990-ті роки праці П. Магочія, Н. Шип, І. Лисяка-Рудницького, А. Катренка, Я. Грицака, С. Єскельчика та ін. Серед досліджень, виданих у перше десятиліття незалежності, варто виокремити низку праць, автором та редактором яких був В. Сарбей⁴.

³ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. / Ф. Савченко. – Харків – К.: Державне видавництво, 1930. – 415 с.

⁴ Сарбей В. Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1993. – № 7-8. – С. 3-16; Нариси з історії українського національного руху / Відп. ред В. Г. Сарбей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – 189 с.; Сарбей В. Г. Національне відродження України. – К.: Альтернативи, 1999. – 335 с.; «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початок

На рубежі ХХ-ХХІ ст. під впливом модерністських теорій походження нації в історіографії сформувався альтернативний методологічний підхід, у межах якого етнополітичний розвиток України впродовж «довгого ХІХ століття» було представлено як конкуренцію кількох проектів побудови модерних націй, передусім українського та російського імперського. Одним із перших, хто спробував переосмислити історію українського національного руху з цих позицій, був Р. Шпорлюк, який висвітлив українське націєтворення в контексті аналогічних процесів, які розгорталися в той час у Європі⁵. У 2000 р. з'явилася праця російського вченого О. Міллера⁶, яка істотно вплинула на подальші дослідження політики Російської імперії щодо «українського питання». Підготовлене з використанням широкого комплексу архівних документів та матеріалів періодичних видань дослідження О. Міллера є спробою відповісти на питання, чому проект «великої російської нації» в Україні програв. Шукаючи відповіді, дослідник зосередився переважно на дискусіях щодо «українського питання» в середовищі суспільних еліт Російської імперії. Доповнене видання монографії О. Міллера вийшло у 2013 р. в Києві⁷. Тема «українського питання» в Російській імперії з початку ХХІ ст. привертала увагу й інших російських дослідників⁸.

В українській історіографії початок ХХІ ст. позначився переосмисленням історії націєтворення. У 2004 р. колективом Інституту історії України НАН України була опублікована тритомна монографія «Україна і Росія в історичній ретроспективі», перший том якої було присвячено етапам становлення української національної ідеї від раннього нового часу до революції 1917-1921 рр. Його автори В. Верстюк, В. Горобець та О. Толочко простежили

ХХ ст.): Колективна наукова монографія: В 3 ч. / НАН України; Інститут історії України / В. Г. Сарбей (ред.). – К., 1999. Ч. 1. – 203 с. + табл., Ч. 2. – 488 с., Ч. 3. – 277 с.

⁵ Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця ХVІІІ – початку ХІХ століть / Р. Шпорлюк // Україна. Наука і культура. – Вип. 25. – К., 1991. – С. 159-167; Шпорлюк Р. Імперія та нації з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Р. Шпорлюк. – К.: Дух і літера, 2000. – 354 с.; Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна-Росія-Польща / Р. Шпорлюк / Пер. з англ., вид. друге. – К.: Дух і літера. – 2016. – 552 с.

⁶ Міллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ в.) / А. И. Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.

⁷ Міллер А. Украинский вопрос в Российской империи / А. Миллер. – К.: Laurus, 2013. – 416 с.

⁸ Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец ХІХ – начало ХХ века) / И. Михутина. – М.: Институт славяноведения РАН, 2003. – 288 с.; На путях становления украинской и белорусской наций: Факторы, механизмы, соотношения / Отв. ред. Л. Е. Горизонтов / Ин-т славяноведения РАН. – М., 2004. – 255 с.; Регионы и границы Украины в исторической перспективе / Отв. ред. Л. Е. Горизонтов / Ин-т славяноведения РАН. – М., 2005. – 302 с.; Украина и украинцы: образы, представления, стереотипы. Русские и украинцы во взаимном общении и восприятии: [сб. статей] / Отв. ред. Е. Ю. Борисенко. – М.: Ин-т славяноведения РАН, 2008. – 400 с.; Александровский И. С., Лескинец М. В. Некоторые вопросы этнографического изучения и полемики о статусе малороссийского языка в российской литературной и научной публицистике ХІХ в. // Русские об Украине и украинцах / РАН, Ин-т славяноведения; отв. ред. Е. Ю. Борисенко. – СПб.: Алетейя, 2012. – С. 172-243.

розвиток українських проектів у Російській імперії та реакцію на них з боку правлячих кіл держави. Певним продовженням цього дослідження стала видана у 2016 р. монографія Я. Верменич⁹. Темі взаємовідносин українського національного руху та Російської імперії присвячена видана у 2016 р. монографія Й. Ремі, яка стала результатом багаторічної праці науковця з Фінляндії над проблемою становлення української нації¹⁰. Й. Ремі долучив до свого дослідження широке коло джерел (листів, спогадів, художніх творів), які з українського боку висвітлюють боротьбу конкурентних національних проектів, створюючи більш збалансовану картину процесу націєтворення.

Загалом, за останні півтора десятиліття в історіографії можна простежити тенденцію до осучаснення методологічних підходів до проблеми становлення української нації, побудови такої теоретичної моделі українського націєтворення у ХІХ – на початку ХХ ст., яка б узгоджувалася з аналогічними процесами, що відбувалися тоді в країнах Європи. Серед узагальнювальних праць, які ілюструють цю тенденцію, варто згадати дослідження З.-Є. Когута, Р. Вульпіус, С. Єкельчика¹¹, О. Реєнта¹², В. Венгерської¹³, В. Старика, В. Кравченка, С. Світленка, Т. Снайдера та ін. Варто виділити також опубліковану в 2011 р. в українському перекладі збірку за редакцією А. Каппелера¹⁴.

В історичних дослідженнях проблему становища української мови в Російській імперії та Австро-Угорщині так чи інакше порушували автори майже всіх проаналізованих вище праць з історії українського національного руху та модерного націєтворення. Окремо до теми функціонування української мови в Україні ХІХ – на початку ХХ ст. звертаються нечасто. Проблемам функціонування української мови в суспільстві та усвідомлення її значення для національно-визвольного руху другої половини ХІХ – початку ХХ століття присвячені дослідження І. Гирича¹⁵. Варто згадати також праці П. Гриценка,

⁹ Верменич Я. В. Конструювання української ідентичності: національні й регіональні проекти другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Я. В. Верменич; відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Інститут історії НАН України, 2016. – 356 с.

¹⁰ Remy J. Brothers or Enemies: The Ukrainian National Movement and Russia from the 1840s to the 1870s / J. Remy. – Toronto: University of Toronto Press, 2016. – 329 p.

¹¹ Єкельчик С. Українофіли: Світ українських патріотів другої половини ХІХ століття / С. Єкельчик. – К.: Видавництво «К.І.С.», 2010. – 272 с.; Єкельчик С. Історія України: становлення модерної нації / С. Єкельчик. – К.: Laurus, 2011. – 376 с.

¹² Реєнт О. П. Український національний рух у Російській імперії та політика державної влади з «українського питання» у модерну добу / О. Реєнт // Інтелігенція і влада. – 2012. – Вип. 25. – С. 83-84.

¹³ Венгерська В. О. «Українські проекти» та націєтворення в імперіях Романових та Габсбургів: ідеї, концепції, практики (кінець ХVІІІ – початок ХІХ століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. О. Венгерська; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2013. – 42 с.; Венгерська В. О. Українські проекти та націєтворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття) / В. О. Венгерська. – Житомир: ПП Євенок О. О., 2013. – 448 с.

¹⁴ Україна. Процеси націєтворення / Упор. А. Каппелер, пер. з нім. – К.: «К.І.С.», 2011. – 416 с.

¹⁵ Гирич І. Українська мова в житті діячів національно-визвольного руху Наддніпрянщини ХІХ – початку ХХ ст. / І. Гирич // Київська старовина. – 2012. – № 2. – С. 51-67; Гирич І. Б.

В. Шандри¹⁶, С. Румянцевої¹⁷, Н. Попової, Д. Ніколайчука та ін. Мовній політиці Австро-Угорщини, зокрема й щодо української мови, присвячено колективну монографію «Диглосія і влада. Мовні політики й практики в імперії Габсбургів у ХІХ ст.»¹⁸. Правовий статус української мови та її використання в судочинстві Австро-Угорщини розглядали вітчизняні правники М. Гаврецька, О. Кондратюк, В. Марковський. Мовну політику монархії Габсбургів, її реалізацію на Закарпатті, досліджували І. Мандрик, Л. Марач¹⁹, С. Черниченко, Ч. Фединець, А. Генці²⁰. Аналізу мовної ситуації Буковини в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття присвячені дослідження Л. Ткач, О. Огуя, М. Іваницької, О. Добржанського. Використання української мови в урядових та освітніх закладах Галичини та боротьбу за розширення її статусу досліджував Б. Сокіл.

Очевидно, найновітнішою фундаментальною розробкою з досліджуваної теми є збірка наукових праць «Битва за українську: порівняльна перспектива», опублікована Українським науковим інститутом Гарвардського університету²¹. Проблематику другої половини ХІХ – початку ХХ ст. порушують статті М. Флієра, Й. Ремі та М. Мозера, які мають узагальнювальний характер і стосуються становища української мови в Російській імперії та Австро-Угорщині.

Суспільно-політичні дискусії на тему статусу української мови в Російській імперії та Австро-Угорщині, «азбучної війни» та інших питань мовного розвитку українських земель проаналізовано в працях К. Левицького, Л. Борис, С. Гірняк, І. Райківського, О. Остапчук, І. Набитовича, І. Зайченка, Ю. Половинчак та ін.

Проблема застосування української мови в освітній сфері українських

Українська мова як фундаментальна цінність національно-визвольного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / І. Б. Гирич // Сумський історико-архівний журнал. – № ХVІ-ХVІІ. – 2012. – С. 173-190; Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.) / І. Гирич. – К.: Укр. письменник, 2014. – 496 с.

¹⁶ Шандра В. Мова як засіб формування національної ідентичності / В. Шандра // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів. – К.: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2015. – С. VII-XXXVII.

¹⁷ Румянцева С. С. Мовне питання в діяльності національної інтелігенції Наддніпрянської України (1900-1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. С. Румянцева. – К., 2002. – 20 с.

¹⁸ Diglossia and Power. Language Policies and Practice in the 19th Century Habsburg Empire / Ed. by Rosita Rindler Schjerve. – Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 2003. – 351 p.

¹⁹ Marác L. Multilingualism in the Transleithanian part of the Austro-Hungarian Empire (1867-1918): Policy and practice / László Marác // Jezikoslovlje. – 2012. – 13.2. – P. 269-298.

²⁰ Черниченко С., Фединець Ч. Наш місцевий Вавилон: Історія мовної політики на території сучасного Закарпаття у першій половині ХХ століття (до 1944 року) / С. Черниченко, Ч. Фединець. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. – 236 с.; Фединець Ч., Генці А. Мовна політика Австро-Угорської монархії: приклад історичного Закарпаття / Ч. Фединець, А. Генці // Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. – Ужгород: Видавництво «Ліра», 2010. – С. 638-647.

²¹ The Battle for Ukrainian: a comparative perspective / M. S. Flier, Graziosi A. (eds.). – Cambridge: Harvard University Press, 2017. – 636 p.

земель у Російській імперії та Австро-Угорщині сьогодні значною мірою досліджена в монографії С. Сірополка, а також у працях Г. Непорожньої, С. Пахолківа, О. Морозової, Б. Ступарика, В. Ботушанського, Н. Кошелевої. У праці В. Борисенка²² розкрито питання боротьби за впровадження рідномовної освіти в Україні у 60-90-х роках XIX ст.

Безпосередній стосунок до теми дослідження мають також праці, присвячені цензурній політиці Російської імперії та Австро-Угорщини (Н. Патрушева, В. Лизанчук, В. Савчинський, І. Коляда, Г. Макар, О. Надточій, Р. Пилипчук, В. Статєєва, І. Рудянчук), історико-демографічні студії (Б. Кравченко, О. Мазурок, Ф. Климчук, Р. Лозинський, Г. Біндер, Т. Арзуманова, Л. Левченко, Д. Чорний, А. Гуменюк, О. Прищепа, А. Задорожнюк, Р. Лінднер, О. Кузема, В. Константінова, Р. Марк та ін.), біографічні та просопографічні дослідження, автори яких так чи інакше висвітлюють питання ставлення до української мови з боку досліджуваних ними персоналій та соціальних груп (Н. Шип, Г. Касьянов, М. Палієнко, Н. Побірченко, І. Коляда, З. Зайцева, Н. Давидова, В. Даниленко, С. Гірняк, І. Суровцева, Т. Ніколаєва, І. Петренко, В. Шандра, Т. Панько та ін.).

Загалом, аналіз історіографії засвідчує необхідність здійснення комплексного дослідження мовного чинника в українському національному русі другої половини XIX – початку XX ст.

У підрозділі 1.2 *«Джерельна база дослідження»* охарактеризовано джерельний комплекс дисертаційного дослідження, який складається з архівних та опублікованих матеріалів, які містять документальні джерела (законодавчі, статистичні, документи державних органів влади та управління, офіційних установ, програми політичних партій), наративні джерела (зокрема наукові праці та публіцистику), джерела особового походження (спогади, мемуари, автобіографії, щоденники, епістолярну спадщину). Ці джерела поділяються на опубліковані та неопубліковані.

У дисертаційному дослідженні використано архівні матеріали 21 фонду семи архівосховищ України. Основний масив архівних документів з теми дослідження зосереджений у фондах Центрального державного історичного архіву в м. Києві. Архівні матеріали цензурних установ досліджуваного періоду, які зберігаються в ЦДАК України, дають можливість дослідити історію та особливості цензурування українськомовних рукописів. Це, зокрема, циркулярні розпорядження, сповіщення, журнали реєстрацій та листування цензорів із Головним управлінням у справах друку (ГУД), які вміщують фонди 293 «Київський цензурний комітет», 294 «Канцелярія Київського окремого цензора», 1680 «Харківський інспектор по справам друку». Поміж матеріалів Канцелярії Київського окремого цензора містяться документи щодо заборонених на ввезення в Російську імперію книг, листування з Київським губернським жандармським управлінням.

²² Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту в Україні 60-90 років XIX ст. / В. Й. Борисенко. – К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 161 с.

Серед документів Ф. 442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора» та Ф. 1191 «Канцелярія тимчасового харківського генерал-губернатора» зберігаються цінні для з'ясування механізму реалізації державної цензурної політики документи, зокрема щодо поширення українськомовних видань, документи про отримання дозволів на постановку п'єс українською мовою та листування і циркуляри ГУД. У ЦДІАК України також зберігаються документи, на основі аналізу яких охарактеризовано основні засади діяльності Української краківської громади.

Архівні матеріали фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського з теми переважно представлені документами особового походження. Це, зокрема, щоденники К. Кушніра-Марченка та Є. Милорадович, листи П. Житецького, промова К. Михальчука «Про нашу долю», праця А. Кримського «Что такое современное украинство?», «Пам'ятна записка» В. Науменка, листи та матеріали, які стосуються наукової діяльності і співпраці учених, літературні твори та ін. В ІР НБУВ зберігаються важливі для розкриття теми документи: Проект мотивованого прохання до Харківського губернатора про дозвіл і затвердження в Харкові «Общества любителей Южно-русского языка и словесности», звернення Одеської молоді української громади до Київської студентської громади, виписки з протоколів засідань Петербурзької академії наук 1862-65 рр. щодо видання перекладу українською мовою Євангелія та ін. Серед архівних матеріалів ІР НБУВ також зберігаються повідомлення і сповіщення ГУД та київського окремого цензора з іноземної цензури щодо дозволу або заборони публікації чи поширення українськомовних видань.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у фонді 3695 «Шелухін Сергій Павлович (1864-1938)» зберігаються науково-публіцистичні праці та матеріали, які вчений використовував під час їх підготовки.

У Державному архіві міста Києва у фонді «Київського товариства грамотності» представлені документи, які репрезентують мету створення організації, засади її діяльності, інформують про благодійні внески підприємств, заводів, окремих осіб для функціонування товариства і засвідчують прагнення його членів популяризувати серед широкої громадськості українськомовні книги. У фонді 287 «Інспекція друкарень літографій і книжкових магазинів при Київському цивільному губернаторові» зберігаються звіти інспектора, листування з губернатором, документація видавництва. Інтерес для дослідження має справа щодо притягнення до відповідальності приватних осіб за придбання та продаж книг і брошур переважно українською мовою.

Значна кількість джерел, які стосуються історії українського національного руху ХІХ – початку ХХ ст., а також політики Російської імперії щодо України в зазначений період, сьогодні вже опубліковані. Серед опублікованих збірників документів і матеріалів особливо варто виділити ґрунтовне видання «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання» (2013), яке вміщує майже триста документів, що охоплюють період 1847-1914 років.

Велику інформаційну цінність мають джерела особового походження, зокрема спогади Олени Пчілки (О. Косач), В. О'Коннор-Вілінської, С. Русової, П. Сакаганського, С. Тобілевич, Є. Чикаленка, В. Щербаківського, К. Михальчука, М. Славінського, Ю. Колларда, О. Барвінського, Б. Лепкого, Є. Олесницького, О. Лотоцького та ін., автобіографії М. Костомарова, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, Олени Пчілки, К. Михальчука, щоденник С. Єфремова. У зазначених мемуарних творах є згадки, відомості щодо побутування мови в рідинах, погляди на статус української мови особисто авторів і їхніх сучасників, співпраці між різними українськими діячами щодо розширення сфери застосування української мови тощо. Для розуміння засад політики Російської імперії щодо українського національного руху інформативними є спогади російських державних службовців, зокрема В. Новицького та Є. Феоктістова.

Приватне та офіційне листування другої половини ХІХ – початку ХХ століття було і надалі є для дослідників різних аспектів українського національного руху вкрай важливим джерелом, а для з'ясування окремих питань – єдиною можливістю отримати необхідну інформацію. Адже листи приватного характеру, особливо ті, які були адресовані членам родини, часто фіксують на письмі розмовну мову на основі якої можна робити висновки щодо мови спілкування між окремими представниками української інтелігенції та в їхніх сім'ях. Нині значна частина епістолярної спадщини осіб, знаних через свої наукові здобутки, мистецьку, літературну, громадську діяльність, уже опублікована. На особливу увагу заслуговує епістолярна спадщина М. Драгоманова, М. Лисенка, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, П. Житецького, К. Михальчука, А. Кримського, Т. Зіньківського, Б. Грінченка, О. Барвінського, Ю. Цвітківського тощо.

У групі наративних джерел необхідно відзначити наукові та публіцистичні праці сучасників досліджуваних подій – діячів українського руху (П. Куліша, М. Костомарова, М. Драгоманова, П. Житецького, К. Михальчука, В. Науменка, А. Кримського, С. Єфремова, С. Шелухіна) та їхніх опонентів (М. Каткова, Т. Флоринського, І. Кулжинського, С. Гогоцького та ін.).

Законодавчі джерела, які визначали правові основи регулювання мовних відносин у державі та окремих регіонах, представлені Конституціями Австрії, Конституцією Австро-Угорщини 1867 р. та законами і розпорядженнями, які стосувалися переважно освітньої політики. Для розуміння мовної ситуації, яка склалася в Галичині в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття, важливим є Крайовий закон «Про мову викладання в школах народних і середніх Королівства Галіції і Лодомерії разом з Великим Князівством Краківським» від 22 червня 1867 р. (зі змінами, запровадженими в 1905 р.), Освітній закон 14 травня 1869 р., Розпорядження міністрів внутрішніх справ, віросповідань і освіти, юстиції, фінансів, торгівлі і сільського господарства, а також оборони краю і громадської безпеки щодо урядової мови в Королівстві Галіції і Лодомерії разом з Великим Королівством Краківським від 5 червня 1869 р., Закон «Про урядову мову автономних влад» від 9 квітня 1907 р. Для вивчення статусу та можливостей використання української мови в Закарпатті необхідно звернутися до Закону

«Про рівноправність національностей» 1868 р., а також освітніх законів Угорського королівства 1868, 1879, 1883 та 1907 років.

У контексті цього дослідження особливе значення мають статистичні джерела, за допомогою яких у широкій перспективі можна оглянути процеси етномовного розвитку, які охоплювали мільйони людей. Найбільш цінним статистичним джерелом для з'ясування соціально-демографічних зрізів щодо носіїв української мови в імперіях Романових та Габсбургів є переписи населення, зокрема, єдиний Усезагальний перепис населення Російської імперії (1897), місцеві переписи населення, проведені в Житомирі (1873), Києві (1874) та Харкові (1879), переписи населення Австро-Угорщини (1880, 1890, 1900, 1910).

У *підрозділі 1.3* висвітлено теоретико-методологічні підходи до вивчення етнолінгвістичних процесів модерної доби. Автор дослідження в цілому поділяє підхід до нації як передусім до політичного явища, виникнення якого є результатом формування відповідної форми групової ідентичності та взаємного визнання членами групи факту приналежності до неї, запропонований такими дослідниками, як Б. Андерсон, Е. Гелнер, Е. Хобсбаум. Роль мовного чинника у формуванні національної ідентичності розглядається з точки зору концепції Дж. Джозефа, згідно з якою мова має тенденцію визначати соціальні риси, на яких базується національна приналежність, а також становить текст, через постійну взаємодію з яким здійснюється трансляція культури та ідентичностей між поколіннями.

Для розуміння соціально-політичних процесів, описаних у дослідженні, суттєве значення має теоретична модель М. Гроха²³, відповідно до якої національним рухам бездержавних європейських народів була притаманна своєрідна «національно-лінгвістична програма», реалізація якої мала чотири стадії: (1) зацікавлення мовою як предметом наукового дослідження та естетичної цінності, (2) створення мовних стандартів, визначення місця мови як окремої від інших мов та культурна інтелектуалізація мови (в літературі, театрі, науковій діяльності), (3) перехід на літературну мову всіх інтелектуалів невідомої етнічної групи, (4) боротьба за зрівняння в правах писемної мови невідомої етнічної групи з державною мовою.

«Довге ХІХ століття» є періодом формування модерних націй в Україні і в більшості країн Європи, хоча остаточне завершення процесу цього формування виходить за межі зазначеного періоду. Виникнення національних ідентичностей стало можливим завдяки процесам соціальної та економічної модернізації, розвитку технологій візуалізації та поширення інформації. Водночас без існування певних передумов, сформованих у попередні історичні періоди, реалізація національних проектів була приречена на невдачу. Передумовою початку формування націй у Європі ХІХ ст. була наявність різних форм етнічної

²³ Hroch M. Linguistic Conflicts in Eastern Europe and their Historical Parallels / M. Hroch // Ethnicity and Conflict in a Post-Communist World. The Soviet Union, Eastern Europe and China / Ed. by K. Rupesinghe, P. King, O. Vorkunova. – London: The Macmillan Press Ltd, 1992. – P. 200-202.

ідентичності, що функціонували на основі мовної та культурної близькості населення певних регіонів та країн. Провідні актори процесу націєтворення – держави та інтелектуальні еліти, могли використовувати мовні, культурні та релігійні чинники у своїх інтересах, однак лише в певних межах. Провал москвофільського національного проекту в Галичині є наочним прикладом того, що штучна інтелектуальна конструкція, не прив'язана до етнографічних реалій, не могла призвести до формування нації.

З іншого боку, асиміляційна політика держави справді могла пригальмувати або зупинити розвиток певних національних проектів, що доводить приклад формування провансальської нації, яке так і не завершилося, незважаючи на побутування розвиненої історичної та літературної традицій, мовних та етнографічних відмінностей населення Провансу. Проте успіх асиміляції залежав тільки від взаємодії двох основних чинників: ефективності дії інструментів державної політики (школа, армія, церква тощо) та переваг, які асиміляція могла надавати представникам різних прошарків суспільства. Повна асиміляція була можливою лише за умови, якщо вона була достатньо привабливою, тобто гарантувала долучення до суттєво більш престижної культури та мови, ніж власна.

Отже, історіографічна, джерельна та теоретико-методологічна база дослідження є достатньою для розкриття теми, досягнення наукової мети та виконання поставлених завдань дослідження.

У другому розділі **«Національна політика європейських держав: мовний аспект»** «українське питання» розглядається в широкому контексті міжімперських відносин упродовж «довгого ХІХ століття». Метою розділу є розкриття підходів провідних європейських держав щодо міноритарних мов.

У підрозділі 2.1 *«Еволюція принципів реалізації мовної політики у країнах Європи»* зазначено, що роль мови в процесах формування модерних націй у Європі тією або іншою мірою усвідомлювали всі учасники цих процесів. Мову в ХІХ ст. розглядали як одну з ключових передумов існування нації і як один із найважливіших чинників національної консолідації. Відповідно, певні форми мовної політики були притаманні всім без винятку європейським державам, хоча найбільшої актуальності мовне питання набуло в багатонаціональних державах, таких як Велика Британія, Франція, Бельгія, Іспанія. Політика кожної з цих країн мала свої особливості, хоча не можна не відзначити деякі спільні риси. В усіх зазначених випадках етнолінгвістична політика здійснювалася в напрямку мовного централізму, спрямованого на посилення ролі державних мов незалежно від того, чи був цей статус закріплений юридично з одночасним звуженням сфери функціонування мов корінних народів. У практичній площині ця політика складалася з дискредитації міноритарних мов, зниження їхнього престижу, заохочення їхніх носіїв до добровільного переходу на державну мову, а також примусових асиміляційних заходів у сфері освіти, судочинства та державного управління. Успіх реалізації цієї політики безпосередньо залежав від економічного, культурного та демографічного потенціалу «титульної» нації, ефективності функціонування створених нею політичних інститутів, а також від

сили спротиву національних рухів бездержавних народів.

Основну увагу зосереджено на мовній політиці Лондона й Парижа. Зазначено, що у Великій Британії не було юридичних обмежень щодо функціонування мов меншин. Водночас правляча британська еліта сприяла зниженню соціального престижу цих мов та звуженню сфери їх повсякденного вжитку. У свою чергу, влада Франції докладала чималих зусиль до поширення французької мови як фундаментального елемента національної ідентичності. Уряд використовував французьку мову як інструмент консолідації нації, однак ці зусилля досягли лише обмеженого успіху. Наголошено на тому, що мови етнічних меншин Франції втратили більшість своїх носіїв уже після того, як усі обмежувальні заходи властей були скасовані. Відповідно, культурна асиміляція етномовних груп Франції пояснюється не стільки ефективністю мовної політики центру, скільки соціальним престижем французької мови, яка асоціювалася з високорозвиненою культурою, соціальним прогресом та демократичними цінностями.

Схожими принципами мовної політики керувалася більшість інших європейських держав XIX ст., хоча далеко не завжди їм вдавалося досягти успіху на шляху до мовної асиміляції меншин. Зокрема, політику мовної централізації намагалася впроваджувати Іспанія, в якій поширеними були декілька мов, однак формування національної мови відбувалося на основі кастильської. Водночас, слабкість державних інституцій Іспанії фактично знівельовала ефективність цього курсу. У Бельгії, попри спроби правлячої еліти зберегти панівне становище французької мови, під тиском фламандського національного руху на законодавчому рівні була закріплена двомовність.

У підрозділі 2.2 «*Мовна політика монархії Габсбургів*» зазначено, що політика Австро-Угорщини щодо мов та національностей мала суттєві особливості. На відміну від країн Західної Європи, вона базувалася на ліберальному принципі рівноправ'я народів та їхніх мов, що було закріплено в законодавстві імперії. Таке бачення національного питання було неодмінним елементом ідеологічних підвалин Габсбурзької монархії, яка успадкувала свою структуру від епохи Середньовіччя, а її правляча еліта не намагалася перетворити Австро-Угорщину на національну державу. У монархії Габсбургів носії міноритарних мов користувалися відносною свободою, оскільки мовна політика Цислейтанії і Транслейтанії була заснована на принципах 19-ї статті Конституції 1867 р., що гарантувала рівність усіх мов. Водночас застосування цієї норми значною мірою залежало від місцевих законів, які суттєво відрізнялися в обох частинах Габсбурзької держави. Прогресивне конституційне законодавство лише встановлювало певні ідеологічні орієнтири, які не обов'язково забезпечували реалізацію прагнень кожної окремої етномовної групи населення імперії. Статус мов та національностей суттєво залежав від соціально-економічної, політичної та демографічної ситуації в окремих регіонах, де імперський уряд був змушений шукати баланс інтересів у кожному окремому випадку.

Підрозділ 2.3 «*Політика Російської імперії щодо мов корінного населення*» присвячений політиці імперії Романових щодо білоруської, естонської,

литовської, латиської, польської, румунської (молдавської) та фінської мов упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Аналіз політики мовної русифікації європейських етносів, які у ХІХ ст. перебували в складі Російської імперії, засвідчує, що ця політика мала суттєві відмінності в кожному окремому регіоні. Так, зокрема, політика щодо польської мови відзначалася послідовним та інтенсивним курсом на витіснення цієї мови зі сфери державного управління та освіти після Листопадового та Січневого повстань. Здійснювалися також спроби зближення польської та литовської мов із російською через переведення їх на кириличний алфавіт. Політика щодо української та білоруської мов будувалася з огляду на упереджене ставлення до них як до діалектів або наріч російської, а також реалізовувалася через заборони та обмеження. Поступове, але неухильне витіснення румунської (молдавської) мови з управлінської, освітньої та релігійної сфер здійснювалося в Бессарабії. Водночас менш інтенсивною була політика русифікації в Естонії та Латвії, а в Фінляндії мова корінного населення тривалий час не лише мала можливості для свого розвитку, але й отримувала необхідну для цього законодавчу підтримку від вищої влади імперії. Процес мовної русифікації цих регіонів країни був розпочатий значно пізніше, ніж на інших західних територіях імперії. Таку нерівномірну динаміку запровадження мови імперського центру залежно від локальних умов можна вважати ключовою особливістю мовної політики Росії порівняно з іншими великими європейськими державами ХІХ ст. Вона дає привід деяким дослідникам уживати, замість терміну «русифікація» підконтрольних імперії Романових народів, слово «русифікації» у множині, наголошуючи на фактичній відсутності єдиної мовної політики центру. Зазначено, що проекти, спрямовані на поширення та позиціонування російської мови, мали свої унікальні особливості, тому з'ясування, чи мав кожен із цих проектів русифікаторське спрямування, потребує окремого дослідження в кожному конкретному випадку.

Водночас основна мета етномовної політики імперії Романових – якомога більше поширення російської мови, залишалася незмінною, хоча, залежно від політичної ситуації, активності місцевих національних рухів, наявності потенціалу для міжетнічних конфліктів тощо, інтенсивність русифікації могла збільшуватися або зменшуватися. Зазначено, що спрямована на заборони та обмеження мовна політика виявилася ефективною лише в короткостроковій перспективі. Яскравим прикладом цього стала політика імперії Романових щодо української мови.

Отже, мовна політика багатонаціональних європейських держав переважно була спрямована на підтримку державної мови та поступову асиміляцію міноритарних мов, хоча в кожному конкретному випадку реалізація етномовної політики мала свої особливості.

Третій розділ **«Шляхи вирішення “українського питання” в імперіях Габсбургів та Романових»** розкриває політику Російської імперії та Австро-Угорщини щодо української мови.

У підрозділі 3.1 *«Українська мова в суспільно-політичному дискурсі Російської імперії»* відзначено, що в Російській імперії офіційний статус

української мови суттєво відрізнявся від статусів інших міноритарних мов, оскільки офіційна ідеологія розглядала українську лише як діалект «загальноросійської мови». Саме ця стандартизована російська мова була єдиним засобом комунікації в місцевих закладах освіти, судах та у громадських місцях. У розвитку української мови влада бачила загрозу єдності «російського народу», передвісник можливого політичного відокремлення українців від росіян, що становило безпосередню небезпеку цілісності імперії. Цими міркуваннями, а також побоюваннями конкуренції з боку Австро-Угорської монархії було зумовлене прийняття в 1863, 1876 та 1881 рр. обмежувальних заходів щодо функціонування української мови у сфері друку. Ці заходи характеризувалися безпрецедентною жорсткістю навіть на тлі достатньо суворої асиміляційної політики, яку проводили західноєвропейські держави щодо мов корінного населення.

Проте, вони виявилися недостатньо ефективними й не змогли перешкодити роботі української інтелігенції зі стандартизації української мови, її популяризації та розширення сфери функціонування. Крім активної діяльності українських інтелектуалів, до поступового покращення становища української мови спричинилися також інші чинники. Серед них варто зазначити формування в європейському та російському науковому середовищі переконання щодо абсурдності перешкоджання функціонуванню української мови, неефективність російських органів державної влади, а також відсутність у самому російському суспільстві консенсусу щодо політики влади в «українському питанні». У 1905 р. Російська академія наук визнала українську окремою мовою, після чого на тлі загального зростання невдоволення правлячою династією напередодні революції 1905-1907 рр. російська адміністрація була змушена формально визнати функціонування української мови та поступово послаблювати чинні обмеження. Щоправда, про повне скасування цих обмежень не йшлося.

У підрозділі 3.2 «*Цензура й українська мова в національній політиці Російської імперії*» розглянуто цензурні розпорядження 1859, 1863, 1876, 1881, 1885 та 1889 рр., які стосувалися публікацій українською мовою. Підкреслено, що, незважаючи на офіційні заборони, цензори не завжди чітко дотримувалися вимог нормативних документів у своїй повсякденній діяльності. Однією з причин, чому місцеві органи цензурного відомства допускали до друку певні українськомовні публікації, всупереч існуючим правилам, була їхня корумпованість. Особливу увагу приділено питанню, як російські державні службовці ставилися до української мови в діловодстві. У той час, як офіційна ідеологія визначала українську мову як «малоросійське наріччя», внутрішні документи цензурного відомства нерідко трактували її саме як «мову». Доведено, що російська цензура створювала суттєві перепони поширенню української мови у сфері освіти, друку та державного управління. Проте в цілому вона була неспроможна завадити розвитку та стандартизації української мови.

Підрозділ 3.3 «*Державна політика монархії Габсбургів щодо української мови*» розкриває особливості політики Австро-Угорщини щодо української мови в Галичині, Північній Буковині та Закарпатті. Зазначено, що в Дуалістичній

монархії українська мала статус регіональної мови, який дозволяв її функціонування в освіті, науці, друці, театрі тощо. Незважаючи на те, що мовна політика Дуалістичної монархії щодо української мови мала базуватися на положеннях 19 статті Конституції 1867 р., її практична реалізація в Цислейтанії та Транслейтанії мала суттєві особливості. Це було пов'язано з тим, що засади мовної політики держави Габсбургів визначали не лише загальнодержавні законодавчі ініціативи, але й місцеві крайові документи. Мовна політика Угорського королівства базувалася й провадилася на ідеологічному переконанні влади про необхідність побудови «єдиної великої політичної угорської нації», і, як наслідок, вихідним у ній була поетапна мовна мадяризація громадян, зокрема спрямована на українськомовне (русинськомовне) населення. Зауважено, що демографічна перевага угорців у Транслейтанії дозволяла Будапешту реалізовувати цей проект досить успішно.

Мовна політика Габсбурзької монархії в Галичині була заснована на принципах, закладених законами 1867, 1869 та 1907 рр. Ці закони визначали українську як регіональну мову, а польська мова мала статус урядової. Це суттєво звужувало можливості використання української мови в місцевих адміністраціях та судах. У цілому ж мовна політика Цислейтанії щодо української мови була значно більш ліберальною порівняно з відповідною політикою Транслейтанії.

Загалом, українська мова в Австро-Угорській монархії мала достатньо широкі можливості застосування. Вона була мовою наукових і навчальних публікацій, періодичних видань, використовувалася в освітньому процесі на всіх рівнях, а до певної міри й у судовій сфері.

Отже, політика Російської імперії та Австро-Угорщини щодо української мови в другій половині XIX – на початку XX ст. мала суттєві відмінності, що було пов'язано з офіційним статусом української мови в обох імперіях. У Російській імперії щодо неї було прийнято низку заборонних заходів, водночас в Австро-Угорщині українська мала права широкого застосування, гарантовані Конституцією.

Четвертий розділ **«Стандартизація української мови в контексті політичних процесів»** висвітлює мовне питання з точки зору українського національного руху.

У підрозділі 4.1 *«Мова в національній програмі українського руху»* зазначено, що формування будь-якої модерної нації було складним та багатоаспектним процесом, на перебіг якого впливали різноманітні політичні, соціо-культурні та економічні чинники як зовнішнього, так і внутрішнього характеру. У випадку українського націєтворення, такими чинниками були національна політика держав, до складу яких входили українські землі, демократичні й національно-визвольні рухи в європейських країнах, процеси російського та польського націєтворення; реформи адміністративного управління 60-70-х рр. XIX ст. та скасування кріпацтва у Російській імперії; розвиток економіки українських земель відповідно до загальноімперських інтересів; формування прошарку інтелігенції та зростання в її середовищі зацікавлення до народної культури, мови та історичної спадщини; поява етнографічних

досліджень, історичних та мовознавчих праць; розвиток української літератури та, зокрема, феномен постаті Тараса Шевченка; виокремлення професійної української культури; вплив греко-католицької церкви на західноукраїнських землях.

Відзначено, що вже з початку 1860-х рр. у найбільших містах України, таких як Київ, Харків, Одеса, Єлисаветград та Чернігів, почали формуватися українські Громади. Їхня мета полягала в протистоянні політиці русифікації за допомогою просвітницької, мистецької та наукової українознавчої діяльності. Члени Громад організовували мистецькі акції зі вшанування Тараса Шевченка, друкували публіцистичні статті на підтримку української мови. Найбільшу роль відіграла Київська громада, заснована істориками В. Антоновичем та М. Драгомановим, мовознавцем П. Житецьким, етнологом П. Чубинським, композитором М. Лисенком та ін. Автор використовує компаративний та просопографічний методи для розкриття структури та складу цієї організації.

Варто відзначити, що українські Громади виникали і в Російській імперії, і в Австро-Угорщині. Особливу увагу приділено маловідомій Українській громаді в Кракові (1897-1907), члени якої поширювали українську мову серед студентів Ягеллонського університету. Вважається, що Академічна громада в Кракові функціонувала впродовж 1887-1895/97 рр. Водночас, як засвідчують опрацьовані в дисертації джерела, інша студентська організація – Українська громада, виникла в Кракові у 1902 р. Підтверджено, що Українська громада в Кракові 1902-го р. успадкувала традиції Академічної громади (1887-1895/97). Деякі її члени брали участь у діяльності попередньої організації. Відповідно, термін Краківська громада може бути застосований до обох організацій.

У підрозділі 4.2 *«Заходи щодо розширення сфери застосування української мови»* проаналізовано діяльність представників українського національного руху з популяризації та розширення сфери вжитку української мови. Ця діяльність полягала передусім у створенні словників та граматик, розробці норм правопису, перекладанні українською богослужбової літератури. Розглянуто мовознавчу діяльність наукових товариств «Просвіта», Наукового товариства імені Шевченка, Південно-Західного відділу Російського географічного товариства тощо. Особливу увагу приділено висвітленню ролі постаті Тараса Шевченка як одного з національних символів. Для поширення української ідентичності серед широких верств населення інтелігенції були необхідні образи й символи, які мали здатність об'єднувати всі ці верстви. Провідним інструментом національної консолідації інтелігенція обрала популяризацію здобутків української літератури, здійснення українськомовних перекладів літератури духовного змісту, а також інші засоби підвищення соціального престижу та розширення сфери вжитку української мови. Суттєву роль відігравала творча спадщина Т. Шевченка, яка об'єднувала всі соціальні прошарки українського суспільства та всі території, на яких була поширена українська мова. Члени українських Громад популяризували вірші Шевченка серед малоосвічених прошарків населення за допомогою театральних вистав та друкування доступних книжок.

У підрозділі 4.3 *«Мовне питання в українській публіцистиці»* висвітлено

погляди відомих українських громадських діячів, науковців та письменників на мовне питання. Зокрема О. Потебні, М. Драгоманова, В. Науменка, К. Михальчука, А. Кримського, С. Шелухіна та ін. Зазначено, що члени громад та наукових товариств цілком усвідомлювали, що для формування модерної української нації принципове значення має діяльність із підвищення престижу української мови та її наукової розробки. Ця діяльність здійснювалася переважно в площині стандартизації народної мови шляхом створення словників та унормування правопису, а також виокремлення та розвитку професійної українськомовної культури. Попри відмінності в політичних поглядах та навіть вікову різницю, усі вони однаковою мірою не сприймали заборони та обмеження, які діяли щодо української мови в Російській імперії, усі виступали за запровадження шкільного навчання рідною мовою, розширення сфери її вжитку тощо.

Отже, упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ століття зусиллями української інтелігенції була проведена значна робота, спрямована на стандартизацію української мови, а також якомога ширше її впровадження в різні сфери суспільно-політичного життя. Можна впевнено стверджувати, що мовне питання в другій половині ХІХ ст. консолідувало український рух, більшість діячів якого так чи інакше долучалася до філологічної роботи.

П'ятий розділ дисертації **«Українська мова та ідентичність у соціально-демографічному вимірі»** характеризує особливості функціонування української мови серед різних суспільних прошарків.

У підрозділі 5.1 *«Мовний склад населення України на рубежі ХІХ-ХХ ст.»* проаналізовано мовний склад населення України на рубежі ХІХ-ХХ ст. Наприкінці ХІХ ст. українці складали другу за чисельністю етномовну групу населення Російської імперії, а українська мова була рідною для кожного шостого її мешканця. Носії української мови складали більшість населення території, яка нині входить до складу України. На рубежі століть у Російській імперії та Австро-Угорщині проживало в цілому понад 26 млн. осіб, які визнавали українську своєю рідною або розмовною мовою. Водночас, навіть на початку ХХ ст. переважна більшість українськомовного населення розміщувалася в сільській місцевості. Наголошено на тому, що українці складали другу за чисельністю групу міського населення (31,32%) в українських містах Російської імперії. Носії української мови переважали в 72 зі 137 міських поселень, хоча в найбільших містах України перевагу мали носії російської. Аналіз статистичних матеріалів щодо мовного складу населення Києва, Харкова та Житомира засвідчив, що між 1870 та 1897 рр. чисельність тих міських мешканців, які називали українську своєю рідною мовою, суттєво скоротилася. На українських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, у міському середовищі було зазвичай поширено декілька мов, при чому ситуація у кожному конкретному регіоні мала власну мовну специфіку. Зокрема, у Галичині, поряд з українськомовним населенням, значним був відсоток носіїв польської, у Північній Буковині – німецької (включно з носіями ідиш) та румунської; серед мешканців міст і містечок Закарпаття значна частина населення була

угорськомовною.

У підрозділі 5.2 *«Мова у повсякденному спілкуванні української інтелігенції»* зазначено, що в той час, як російська мова завдяки своєму офіційному статусу домінувала у сфері освіти, науки, в судах, періодиці тощо, українська здебільшого вважалася мовою низького престижу, яка була поширена переважно серед неосвіченого селянства. Відповідно, національно свідомі українські інтелектуали намагалися якомога ширше використовувати українську мову в повсякденному спілкуванні. На матеріалі джерел особового походження проаналізовано особливості використання української мови в родинах Драгоманових, Житецьких, Лисенків, Косачів, Самійленків, Старицьких, Русових Олесницьких та інших, причетних до українського національного руху діячів. Зазначено, що всі представники цих родин більшою або меншою мірою були двомовними. Якщо для одних представників інтелігенції українська мова була рідною, інші переходили на неї в дорослому житті під впливом колег та близьких. Часто до такого усвідомленого вибору підштовхували й різні соціальні чинники. Зокрема, перехід на українську мову міг бути символічним протестом проти русифікації чи спольщення. Так само був можливим і зворотній процес: свідома відмова від української (рідної) мови аж до заміни прізвища на російське чи небажання використовувати українську мову представниками інтелігенції через побоювання ускладнити своє соціальне становище. Наголошено на тому що, неоднозначним було ставлення до української мови в середовищі представників духовенства. Однак чимало діячів українського національного руху були вихідцями з родин православних або греко-католицьких священників. В цілому, завдяки зусиллям представників інтелектуальної еліти українська мова поступово розширювала сферу вжитку, а її соціальний престиж зростав.

Усупереч поширеній думці, у підрозділі 5.3 *«Українська мова та ідентичність соціально-економічної еліти України»* наголошено, що чимало підприємців та великих землевласників були залучені до процесів українського націєтворення. Саме представники економічно незалежних прошарків суспільства фінансували здійснення численних українознавчих наукових досліджень, видання українськомовних книг, часописів «Основа», «Киевская старина», «Громада», «Літературно-науковий вісник», газет «Громадська думка», «Рада» тощо. Вони підтримували наукову та просвітницьку діяльність окремих представників української інтелігенції, «закордонну місію» М. Драгоманова, діяльність наукових, культурно-мистецьких товариств та громадських організацій, зокрема Київської громади, Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, Товариства «Просвіта» й Наукового товариства імені Шевченка у Львові та ін. Приклад меценатської та громадської діяльності таких українських підприємців та землевласників, як О. Алчевський, Г. Галаган, Є. Милорадович, В. Симиренко, Є. Чикаленко, а також членів їхніх родин засвідчує, що на рубежі XIX-XX ст. в Україні сформувалася група представників соціально-економічної еліти, яка відігравала дієву роль у формуванні української національної ідентичності.

У підрозділі 5.4 *«Мовна ідентичність та самоідентифікація чиновництва*

українських губерній Російської імперії» зазначено, що прошарок державних службовців українських губерній Російської імперії відіграв складну та неоднозначну роль у процесі становлення модерної української нації. Чиновництво, будучи матеріально залежним та обтяженим морально-етичними зобов'язаннями щодо імперської влади, безпосередньо втілювало в життя політику щодо звуження сфери функціонування української мови. Водночас варто зауважити, що представники громадського руху, які, обіймаючи посади різного рівня, усіяко сприяли українській справі в межах своїх професійних повноважень або ж у вільний від роботи час, переважно перебували на державній службі.

Українською важливою для розуміння мовної ситуації на українських землях, а також мовної політики у другій половині XIX ст. є позиція, яку займали щодо української мови представники вищої та середньої ланок державного управління. Можна стверджувати, що ставлення кожного окремого чиновника до української мови значною мірою залежало від його особистих світоглядних переконань як керівника та виконавця у системі загальноімперського бюрократичного механізму. Дослідження самоідентифікації чиновництва українських губерній Російської імперії та з'ясування його місця і ролі в процесі національного відродження може стати важливим напрямком у вивченні етно-соціальних та національно-культурних процесів другої половини XIX – початку XX століття.

Отже, згідно зі статистичними даними на рубежі XIX і XX ст. частка українськомовного населення Російської імперії та Австро-Угорщини складала понад 26 млн. осіб, що засвідчує суттєвий демографічний потенціал носіїв української мови. Водночас свідоме використання української мови в повсякденному житті та підтримка її розвитку отримали належне серед представників різних соціальних верств.

У **висновках** сформульовано основні положення дисертаційного дослідження, винесені на захист.

– Історія вивчення мовного чинника в українському національному русі сягає першої половини XX ст., проте вже на рубежі 1920-30-х років можливості всебічного висвітлення зазначеного явища суттєво звузилися. Лише зі здобуттям Україною незалежності науковий інтерес до зазначеної теми суттєво зріс. Це демонструє поява праць В. Сарбея, А. Катренка, В. Борисенка, І. Лисяка-Рудницького, Н. Шип та інших дослідників, у яких питання генези української ідентичності та ролі в цьому процесі мовного чинника розглянуті з точки зору концепції українського національного відродження. У перші десятиліття XXI ст. поява праць Р. Шпорлюка, З.-Є. Когута, О. Міллера, О. Толочка, Я. Верменич, А. Каппелера, Р. Вульпіус, О. Реєнта, В. Венгурської, Й. Ремі ознаменувала формування методологічного підходу, у межах якого процеси націєтворення в Україні у XIX – на початку XX ст. були представлені як боротьба низки конкурентних національних проєктів. Аналіз історіографії засвідчує, що роль мовного чинника у формуванні української модерної нації, а також мовна політика імперських центрів на українських землях ще недостатньо вивчені в компаративному, регіональному та соціокультурному вимірах. Для здійснення

такого дослідження є репрезентативна джерельна база, яка містить архівні та опубліковані джерела, зокрема законодавчі акти, документи й матеріали органів державної влади та офіційних установ, програми політичних організацій, статистичні матеріали, наукові та публіцистичні праці, документи особового походження (автобіографії, спогади, щоденники, листування тощо). Концептуальні засади дослідження побудовані на основі синтезу та критичного переосмислення положень теорій нації, сформульованих Б. Андерсоном, Е. Гелнером, Е. Смітом, Е. Хобсбаумом. В Україні, як і в більшості інших європейських країн, розгортання націєтворення припало на ХІХ ст. й було зумовлене процесами соціальної та економічної модернізації, появою нових технологій візуалізації та поширення інформації. Передумовою виникнення націй була наявність певних форм ідентичностей на основі мовної та культурної близькості населення окремих регіонів та країн. Для з'ясування ролі мови в процесі формування національної ідентичності доцільно використовувати теоретичні розробки Дж. Джозефа та М. Гроха.

– Більшість європейських держав ХІХ ст. мала строкату етномовну структуру населення, і майже всі вони, певною мірою здійснювали політику мовного централізму. Приклади Великої Британії, Франції, Бельгії та Іспанії засвідчують, що мовна політика центральних урядів була спрямована на розширення сфери вжитку державних мов з одночасним проведенням політики дискредитації та зниження соціального престижу місцевих діалектів та мов корінних народів, які оголошувалися атрибутом соціально-економічної відсталості та «низької» культури. Формальним засобом проведення політики мовного централізму було передусім закріплення офіційного статусу державної мови та її виняткового права на функціонування у сфері освіти, судочинства та адміністрації. Водночас успішність політики асиміляції більшою мірою залежала не від репресивних заходів, а від тих переваг, які могла надати носію міноритарної мови або діалекту інтеграція до мовного простору метрополії. Якщо у Франції держава чітко окреслювала статус французької мови й рішучо боролася з будь-яким проникненням мов меншин до сфери освіти, то водночас у Великій Британії англійська мова ніколи не мала законодавчо закріпленого статусу, а мешканцям національних окраїн дозволяли організовувати навчання рідними мовами в початкових школах при релігійних громадах. В обох країнах мовна асиміляція етнічних меншин досягла беззаперечного успіху, адже для представників цих меншин на певному історичному етапі «британськість» та «французькість» надавали незрівнянно вищі переваги порівняно зі збереженням «валлійськості» або «провансальськості».

– У центрі та на сході Європи специфіка мовної ситуації була зумовлена успадкованими від епохи Середньовіччя особливостями політичних інститутів монархій Габсбургів та Романових. Дуалістична монархія у своїй внутрішній політиці керувалася універсалістськими принципами, започаткованими ще в часи існування Священної Римської імперії, балансує між протиріччями окремих етномовних груп населення, але гарантуючи базові права й свободи для всіх них. Російська імперія, політична система якої була заснована на зрощенні

абсолютистської влади монарха та державної релігії, прагнула до максимальної уніфікації етномовної структури населення. Кінцевою метою етнополітики імперії була русифікація та поширення православ'я серед усіх груп корінного населення. Відмінності проведення цієї політики в окремих регіонах полягали лише в площині інтенсивності асиміляційного курсу.

– Політика Російської імперії та Австро-Угорщини щодо української мови мала специфічні риси та особливості практичної реалізації. Унікальність ситуації, у якій у другій половині XIX ст. опинилася українська мова, полягала в тому, що її носії виявилися розділеними між двома імперіями, правлячі кола яких мали діаметрально протилежні погляди на мови корінних народів. Конституція Австро-Угорщини 1867 року проголошувала рівність усіх мов держави і гарантувала право кожної мови на збереження й використання власним етносом. В Австро-Угорщині українська (рутенська) разом із іншими міноритарними мовами держави мала офіційний статус крайової мови. Її порівняно широко використовували у початковій та меншою мірою в середній та вищій освіті, у діяльності місцевих адміністрацій та судах, іноді вона лунала навіть із парламентської трибуни. Хоча кількість навчальних закладів в Австро-Угорщині, у яких українську мову застосовували як мову навчання, далеко не задовольняла потреби українського народу в освіті, проте її використовували й у вищій школі, зокрема у Львівському та Чернівецькому університетах. Через особливості соціально-економічного та демографічного розвитку Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття українська мова перебувала в нерівних умовах щодо інших етномовних груп місцевого населення, передусім поляків, німців та угорців. Але, незважаючи на це, українська мова в Австро-Угорщині мала такі переваги, на які не мали підстав сподіватися носії ірландської у Британії або бретонської у Франції. Натомість у Російській імперії українська взагалі вважалася не окремою мовою, а лише наріччям загальноросійської. Щонайменше з початку 1860-х рр. уряд розглядав будь-які спроби розширити сферу функціонування української мови як загрозу цілісності держави. Як і інші міноритарні мови імперії, українська не могла використовуватися в адміністративній, судовій, а за винятком нетривалого періоду функціонування недільних шкіл, ще й в освітній сферах. Нормативні документи 1863, 1876 та 1881 рр. встановлювали обмеження на використання української мови у сфері друку, культурному та науковому житті. Таких обмежень, які, зокрема, стосувалися недопуску до друку наукових або публіцистичних текстів лише за мовною ознакою, не було в той час щодо мови жодного іншого народу в Європі. Наслідком мовної політики Російської імперії стало зниження соціального статусу української мови, яка впродовж усього XIX ст. була мовою «низького престижу», асоціювалася передусім із селянським побутом і не могла використовуватися в усіх сферах комунікації. Згідно з класифікацією Г. Шмідт-Рора, із дев'яти галузей, у яких використовували мову, українська в Російській імперії функціонувала лише в чотирьох, а саме: у сімейному побуті, у дитячих іграх, частково в літературі й друці. Церква, школа, армія, суд та управління перебували поза сферою функціонування мови більшості населення України.

Незважаючи на це, асиміляційна політика Російської імперії в Україні завершилася невдачею. Питання, чому «російський проект» в Україні не спрацював, залишається предметом дискусій в історіографії. Щодо мовної сфери можна виділити декілька причин, чому українці в Російській імперії не повторили долю провансальців у Франції або шотландців у Британії. Зокрема, Росія, яку б помітну партію у «концерті європейських держав» вона не відіграла, залишалася країною з відсталим соціально-економічним та політичним устроєм. Її правляча еліта була значною мірою космополітичною, і для неї самої цивілізаційним та культурним орієнтиром були Париж, Берлін і Лондон. Російська мова, яку значна частина представників вищого чиновництва імперії опановувала вже у свідомому віці, попри свій державний статус, не надавала таких культурних переваг, як французька або англійська. Друга причина полягала в загалом низькій ефективності державного апарату Російської імперії. Початкова освіта російською мовою охоплювала лише вкрай незначну частку українського сільського населення, яке не мало ані значної потреби володіти російською, ані можливості її досконало опанувати. Загалом неефективними виявилися й численні цензурні заборони українськомовних літературних творів і театральних вистав. Практична реалізація суворих обмежень та заборон залежала передусім від чиновників на місцях, які мали широкі можливості доволіно тлумачити вказівки центру. Це нерідко дозволяло українським літераторам та драматургам долати цензурні обмеження, використовуючи різні можливості особистого впливу на посадовців. Є достатньо підстав вважати, що серед самого російського чиновництва не було повного консенсусу щодо необхідності застосування суворих обмежень до «малоросійського наріччя», щодо якого навіть в офіційних документах внутрішнього користування нерідко застосовували термін «мова». Серед представників російської наукової громадськості та опозиційно налаштованої до політики правлячої династії інтелігенції зростало переконання в абсурдності норм Валуєвського циркуляру та Емського указу. Ці настрої повною мірою виявилися під час ухвалення в 1905 р. Російською академією наук Доповіді комісії під головуванням академіка Ф. Корша щодо скасування утисків українського друкованого слова. Проте очевидно, що головною причиною невдачі асиміляційної політики Росії була активна діяльність освіченого прошарку українського суспільства. У його середовищі тиск із боку російської адміністрації сприяв наростанню невдоволення. Конкурентні проекти творення російської та польської політичних націй сприяли консолідації українських інтелектуалів. Для них саме мова відіграла роль головного об'єднувального центру спільноти, роз'єднаної між імперськими світами Росії та Австро-Угорщини. Саме мова була головним маркером культурної єдності українців та їхньої відмінності від інших етнічних спільнот, передусім від росіян та поляків.

– Процес стандартизації української мови мав виняткове значення для формування національної ідентичності. Упродовж XIX століття процес стандартизації та унормування української літературної мови все ще тривав. Він передбачав, зокрема, і створення історичного словника української мови, вироблення норм правопису, наукове дослідження історії української мови,

здійснення перекладів класичних творів світової літератури. Вагомого значення набуло створення українською мовою літературних творів різних жанрів, їх публікація та поширення серед народу. Особлива роль у цьому процесі належала творчості Тараса Шевченка, завдяки якому, за влучним висловом Р. Шпорлюка, «свобода почала говорити по-українському». Не менш важливим для розвитку і стандартизації української мови було також здійснення перекладів Святого Письма українською мовою. Поширення богослужбової літератури, написаної народною мовою, підвищувало її соціальний престиж в очах широких верств населення й створювало додаткові можливості протидії асиміляційній політиці, яку Російська імперія реалізовувала, зокрема й через церкву. Якщо на землях Західної України греко-католицьке духовенство сприяло етнічній консолідації українців, то в українських губерніях Російській імперії представники православного кліру переважно сприяли інтеграції населення до загальноімперського культурного простору. Маючи потенціал «повної мови», українська поступово реалізовувала його завдяки літературній та науковій діяльності таких представників інтелігенції, як П. Куліш, Б. Грінченко, І. Нечуй-Левицький, К. Михальчук, П. Житецький, О. Косач, І. Франко, С. Смаль-Стоцький тощо. Багато хто з них усвідомлював, що саме мова є зв'язувальною ланкою між освіченою частиною суспільства, у середовищі якої формувалося уявлення про українську політичну націю, і широкими прошарками населення. Саме це покоління інтелектуалів, яке, незважаючи на кордони, діяло в єдиному культурному полі, відіграло провідну роль у формуванні спільної української ідентичності. У другій половині XIX ст. їхні зусилля були спрямовані на формування української літературної мови й розширення сфери її вжитку. Зокрема, в Російській імперії актуальною була боротьба за скасування обмежень українськомовного друку та запровадження української мови до сфери освіти; в Австро-Угорщині – повноцінне використання української в судовій та адміністративній системах.

– У діяльності українських громадських організацій та в політичних проектах мовний чинник відігравав принципово важливу роль. Організаційно провідними осередками відстоювання прав української мови на вільний розвиток були українські громади, які почали виникати на початку 1860-х рр. на теренах Російської імперії, зокрема в Санкт-Петербурзі, Києві, Харкові, Одесі, Чернігові, Полтаві, Єлисаветграді тощо. В умовах, коли не було можливості створювати легальні організації національного спрямування, громади відігравали роль неформальних центрів українського руху, які поєднували функції дискусійних майданчиків, наукових товариств, літературно-мистецьких клубів та осередків взаємодопомоги. Зусиллями громадівців створювалися недільні школи з українською мовою викладання, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, який відіграв визначну роль у розгортанні українознавчих студій. Після ліквідації цього осередку члени громад продовжували здійснювати наукову та популяризаторську роботу і в Україні, і за її межами. У межах громад відбувалася тісна кооперація між представниками українського руху Російської імперії та Австро-Угорщини. Під впливом громад

Наддніпрянської України або незалежно від нього аналогічні організації виникли в Тернополі, Станіславі, Кракові та інших містах. У цілому можна констатувати консолідованість та ідейну єдність українського руху в Російській імперії та Австро-Угорщині. Вагомим здобутком співпраці українських інтелектуалів стало створення та діяльність Наукового товариства імені Шевченка. На рубежі XIX–XX ст. громадівський рух поступово трансформувався в створення політичних партій та організацій, у програмних документах яких питанню захисту української мови приділяли значну увагу.

– Аналіз особливостей функціонування української мови серед різних верств суспільства України засвідчив, що найбільш інтенсивно процеси мовної асиміляції українського населення розгорталися в містах. Для формування української нації це становило значну проблему, адже саме в міських центрах формувалася професійна українська культура, здійснювалися українознавчі дослідження та розгортали свою діяльність громадсько-політичні організації. Можна констатувати, що впродовж XIX ст. населення міст, які нині входять до складу території України, було поліетнічним, а українці становили лише одну з етномовних груп міського населення. Проте уявлення про українців XIX ст. як про «хліборобську націю», яка протистояла переважно російському простору міст, не можна визнати таким, що повною мірою відображає дійсність. На основі статистичних даних 1897 р. можна стверджувати, що в більшості міських поселень українських губерній Російської імперії саме представники українськомовної громади становили найбільш численну етномовну групу. Загалом, у містах на українських землях обох імперій частка тих, хто визнавав українську мову рідною або розмовною переважно сягала близько третини населення. Популярність та комерційна успішність українськомовних книжок і театральних вистав, концертів української музики та пісень, які відбувалися в Києві, Харкові, Полтаві, Одесі та інших містах, засвідчує наявність запиту на українську культуру в міському середовищі. Достатньо показовими виглядають і непоодинокі факти переходу іноземних підданих, які проживали в містах України, саме на українську мову спілкування. У середовищі української інтелігенції другої половини XIX століття побутове використання української мови поступово трансформувалося в усвідомлену життєву потребу. Українська мова завдяки зусиллям представників інтелектуальної еліти розширювала свою сферу вжитку не тільки через її наукове вивчення та популяризацію, але й упроводжувалася як мова повсякденного спілкування для власних дітей (наприклад, у родині Лисенків, Старицьких, Косачів), ставала маніфестацією національної ідентичності. Відомі й факти, коли деякі представники мистецьких та громадських кіл свідомо уникали використання української мови в розмовах через побоювання зазнати звинувачень у неблагонадійності. Надзвичайно важливим був процес поширення української мови та ідентичності серед відносно малочисельного прошарку українських землевласників та буржуазії впродовж другої половини XIX – початку XX ст. Такі заможні підприємці і меценати, як О. Алчевський, Г. Галаган, Є. Милорадович, В. Симиренко, Є. Чикаленко надавали значну фінансову, організаційну допомогу, яка сприяла

реалізації всіх основних національних культурно-освітніх проектів на території українських земель і Російської імперії, і Австро-Угорщини.

Загалом, не буде перебільшеним твердження, що українська мова відіграла виключну роль у формуванні національної ідентичності українців у другій половині ХІХ ст. Щодо цього українці не були винятком із значної кількості європейських народів, для яких стандартизація літературної мови та підвищення її соціального престижу стали необхідною передумовою виникнення політичної спільноти. Специфіка України полягала в тому, що відмінності в мовній ситуації на українських землях Російської імперії та Австро-Угорщини сприяли тому, що формування української ідентичності йшло різними шляхами, але вело до одного результату – формування української модерної нації. Незважаючи на регіональні відмінності, українська мова стала тим соціальним медіатором, який сприяв трансляції української ідентичності в суспільстві, розділеному кордонами держав, суспільних верств і конфесій, а також її збереженню в умовах соціальних та військово-політичних конфліктів перших десятиліть ХХ ст.

– На основі проведеного дослідження можна виокремити перспективні напрями подальших наукових пошуків. З метою дослідження питань, пов'язаних із соціальною та етнічною проблематикою, є доречним створення єдиної наукової бази даних результатів усіх переписів Австро-Угорщини та Російської імперії, які стосуються сучасних українських територій, що уможливить робити більш обґрунтовані висновки щодо соціально-демографічних процесів в Україні та вивчати їх у різних зрізах. Продовження наукового вивчення та створення цілісного окремого дослідження потребує питання ідентичності представників духовенства та соціально-економічної еліти України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Недостатньо дослідженим у вітчизняній історіографії є питання функціонування органів цензури в Габсбурзькій монархії, що може стати предметом окремого вивчення. Доцільною є систематизація здійснених в останні десятиліття напрацювань з історичної біографістики, яка може бути реалізована створенням Енциклопедичного словника біографій видатних діячів України ХІХ – початку ХХ століття.

Список опублікованих праць за темою дисертації:

Монографія

1. Казакевич О. М. Українська мова, нація та ідентичність у міжімперському просторі (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): Монографія / О. М. Казакевич. – К.-Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. – 406 с.

Рецензія: Мосенкіс Ю. Мова в історії нації: Фундаментальна соціоісторична реконструкція Ольги Казакевич. Рец. на кн.: Казакевич О. М. Українська мова, нація та ідентичність у міжімперському просторі (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): Монографія / О. М. Казакевич. – К.-Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. – 406 с. // Мова та історія. Збірник наукових праць. Вип. 426. – К., 2017/2018. – С. 29-35.

Статті у наукових фахових виданнях*

2. Казакевич О. Родина Алчевських в українському національному русі / О. Казакевич // Український історичний збірник. – Вип. 9. – К., 2006. – С. 145-156.
3. Казакевич О. М. Погляди М. Драгоманова на мовне питання в українському національному русі / О. М. Казакевич // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К., 2007. – № 1. – С. 193-197.
4. Казакевич О. Основні чинники українського національного відродження XIX ст. / О. Казакевич // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. Вип. 5. – К., 2008. – С. 178-184.
5. Казакевич О. М. Павло Житецький і «Киевская старина» / О. М. Казакевич // Київська старовина. – 2010. – № 5. – С. 64-72.
6. Казакевич О. Переклади Євангелія у контексті формування української ідентичності / О. Казакевич // Етнічна історія народів Європи. – 2011. – № 35. – С. 22-27.
7. Казакевич О. Мовне питання у науково-публіцистичній спадщині Сергія Шелухіна / О. Казакевич // Етнічна історія народів Європи. – К., 2012. – № 38. – С. 80-84.
8. Казакевич О. Валуєвський циркуляр в історіографічних оцінках / О. Казакевич // Етнічна історія народів Європи. – К., 2013. – № 40. – С. 69-74.
9. Казакевич О. Образ Тараса Шевченка як консолідуючий чинник формування української національної ідеї у другій половині XIX - на початку XX століття / О. Казакевич // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал. – Чернівці-Сучава: БДМУ, 2015. – № 4 (8). С. 25-30.
10. Казакевич О. Концепція етномовного розвитку українського народу Костянтина Михальчука / О. Казакевич // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – № 1 (124). – 2015. – С. 16-20.
11. Казакевич О. Просопографія Київської Старої Громади (друга половина XIX століття) / О. Казакевич // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал. – Чернівці-Сучава: БДМУ, 2016. – № 3 (11). – С. 50-54.
12. Казакевич О. Українська Краківська громада (1887-1907 роки) / О. Казакевич // Гілея. – 2017. – Вип. 124 (№ 9). – С. 25-28.
13. Казакевич О. М. Мовна асиміляція корінних народів Британських островів у XIX ст. / О. М. Казакевич // Наукові праці історичного факультету

* Публікації №№ 9, 11, 12, 13, 14, 15, 18, 19, 20, 21 надруковані у виданнях, які внесені до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus. Публікація № 23 надрукована у виданні, внесеному до міжнародної наукометричної бази SCOPUS.

Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2017. – Вип. 48. – С. 290-293.

14. Казакевич О. Мова у повсякденному спілкуванні української інтелігенції (друга половина XIX століття) / О. Казакевич // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал. – Чернівці-Сучава: БДМУ, 2017. – № 2 (14). – С. 47-52.

15. Казакевич О. Від загрози єдності до визнання цінності: політика Франції щодо мов корінних народів після 1789 року / О. Казакевич // Гілея. – 2017. – Вип. 126 (№ 11). – С. 173-178.

16. Казакевич О. Мовна свідомість та самоідентифікація чиновництва українських губерній Російської імперії (друга половина XIX – початок XX століття) / О. Казакевич // Часопис української історії. – К., 2017. – Вип. 37. – С. 15-22.

17. Казакевич О. Політика Російської імперії щодо мов корінних народів Центральної та Північної Європи (XIX – початок XX століття) / О. Казакевич // Європейські історичні студії. [Електронний журнал]. – 2017. – № 8. – С. 125-146. – Режим доступу: <http://eustudies.history.knu.ua/olga-kazakevych-polityka-rosijskoyi-imperiyi-shhodo-mov-korinnyh-narodiv-tsentralnoyi-ta-pivnichnoyi-yevropy-hih-rochatok-hh-stolittya/>.

18. Казакевич О. Українська мова та ідентичність соціально-економічної еліти України другої половини XIX – початку XX століття / О. Казакевич // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія. Історія. – 2017. – № 133 (2). – С. 17-22.

19. Казакевич О. Цензура й українська мова в національній політиці Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Казакевич // ЕМІНАК. – К.-Миколаїв, 2017. – № 4 (20) Жовтень-грудень. – Т. 1. – С. 28-34.

20. Казакевич О. Цензура й український театр у Російській імперії (друга половина XIX ст.) / О. Казакевич // Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва. – 2017. – № 2 (4). – С. 49-64. [Електронний журнал]. – Режим доступу: <http://txim.history.knu.ua/index.php/TXIM/article/view/42/54>
DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2519-4801.2017.2.04>

21. Казакевич О. Українська мова в національній політиці Австро-Угорської імперії / О. Казакевич // Гілея. – К., 2018. – Вип. 128 (№ 1). – С. 38-44.

22. Казакевич О. Українська та фінська мови в Російській імперії: компаративний аналіз / О. Казакевич // Етнічна історія народів Європи. – К., 2018. – № 55. – С. 26-30.

23. Kazakevych O. Ukrainian Urban Population of the Russian Empire: Ethnic and Linguistic Transformations in the Late 19th Century / O. Kazakevych // Codrul Cosminului. – 2016. – Vol. 22. – Nr. 2. – P. 213-226.

Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають основні положення дисертації

24. Казакевич О. Лист М. О. Максимовича до М. І. Надеждіна / О. Казакевич // Наука. Релігія. Суспільство. – № 2. – 2005. – С. 22-24.

25. Казакевич О. Правовий статус і соціальне становище польського етносу на території Правобережної України у ХІХ ст. / О. Казакевич // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету. Матеріали доповідей звітно-наукової конференції викладачів університету за 2009 р. – К., 2010. – С. 85-88.

26. Казакевич О. Дискусія стосовно українського перекладу Святого Письма на сторінках «Киевской старины» / О. Казакевич // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету. Збірник наукових праць звітно-наукової конференції викладачів університету за 2010 р. – К., 2011. – С. 124-125.

27. Казакевич О. Державне управління в Україні в 1800-1900 рр. / О. Казакевич // Енциклопедія державного управління: у 8 томах / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. – К.: НАДУ, 2011. Том 3: Історія державного управління. – К.: НАДУ 2011. – С. 181-182.

28. Казакевич О. Національне відродження / О. Казакевич // Енциклопедія державного управління: у 8 томах / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. – К.: НАДУ, 2011. Том 3: Історія державного управління. – К.: НАДУ 2011. – С. 484-486.

29. Історія державного управління // Державне управління: підручник: у 2 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України: ред. кол.: Ю. В. Ковбасюк, К. О. Ващенко, Ю. П. Сурмін [та ін.]. – К.-Дніпропетровськ: НАДУ, 2012. – Т. 1. – С. 146-220. (У співавторстві, особистий внесок автора 0,4 друк. арк., участь у підготовці підрозділу 4. 4 Історія державного управління на українських землях).

30. Казакевич О. Мова як чинник українського національного відродження (друга половина ХІХ-початок ХХ століття / О. Казакевич // Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (10 листопада 2015 року, м. Київ) / Відп. ред. С. В. Шевчук– К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – С. 76-81.

31. Казакевич О. Статус української мови в Російській імперії: соціально-історичний аспект (ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Казакевич // Історичні студії. Вип. 4. Матеріали звітно-наукових конференцій викладачів і студентів кафедри історії та етнополітики НПУ імені М. П. Драгоманова за 2016 р. – Житомир: В-во О. О. Євенок, 2017. – С. 23-29.

32. Казакевич О. Роль мови у формуванні національної ідентичності / О. Казакевич // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «культурологія». Вип. 18. Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур. Матеріали Х Міжнародної наукової конференції (Острог, 12-13 травня 2017 року). – Острог, 2017. – С. 77-79.

33. Казакевич О. Громадська діяльність та політичні погляди Юрія Цвітківського (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Казакевич // Інтелектуальна історія та духовна спадщина України ХІХ ст. Збірка наукових праць. – Одеса: ОНУ, 2017. – С. 112-118.

34. Казакевич О. Роль языка в процессе формирования украинской современной нации (вторая половина XIX – начало XX века) / О. Казакевич // National cultures in social space and time : Materials of the IV international scientific conference on March 1–2, 2017. – Prague: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ», 2017. – P. 31-33.

35. Kazakevych O. How Kyiv became Kiev: the language assimilation in late 19th century Ukrainian urban milieu / O. Kazakevych // Études Ukrainiennes de philologie / Ed. A. Vantchev de Thracy, I. Mosénkis, D. Tchystiak. – Paris: Éditions Institut Culturel de Solenzara, 2012. – P. 36-41.

АНОТАЦІЇ

Казакевич О. М. Українська мова як чинник формування модерної нації у європейському контексті (друга половина XIX – початок XX ст.) – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України (032 – історія та археологія). – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2018.

У дисертації розкрито роль мови у формуванні української національної ідентичності з середини XIX до початку XX ст. На основі аналізу широкого кола джерел продемонстровано вплив мовного питання на політичні процеси, у яких були задіяні український національний рух, а також державні структури Російської імперії та Австро-Угорщини. «Українське питання» висвітлено у широкому контексті міжімперських відносин упродовж «довгого XIX століття». Зазначено, що більшість європейських держав XIX ст. певною мірою здійснювали політику мовного централізму. Схарактеризовано витoki та особливості державної політики Російської імперії та Австро-Угорщини в етномовній сфері. У дисертації розглянуто діяльність українських громад та наукових товариств із розширення сфери вжитку української мови, її стандартизації та підвищення соціального престижу. Автор висвітлює особливості функціонування української мови серед різних соціально-демографічних груп та верств населення України другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: мовна політика, ідентичність, націєтворення, цензура, українська мова, український національний рух, Російська імперія, Австро-Угорщина.

Kazakevych O. M. The role of Ukrainian language in shaping the modern Ukrainain nation (the late 19th – early 20th cc.): the European context. – The manuscript.

Thesis for acquiring a scientific degree of doctor of historical sciences on specialty 07.00.01 – History of Ukraine (032 – History and archeology). – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2018.

The thesis reveals the role of language in the shaping of Ukrainian national identity from the middle of the 19th c. to the early 20th c. Basing on the wide scope of sources, it demonstrates how the language issue influenced the political processes in which the Ukrainian national movement as well as the authorities of the Romanov and Habsburg empires were involved.

In the first chapter of the thesis the literature and sources are reviewed and the interrelations between the language and national identity are outlined. The second chapter puts 'the Ukrainian issue' in the broad context of the inter-imperial relations during the long 19th century. It aims to reveal the approaches of the leading European states towards the minority and indigenous languages. The author focuses on the linguistic policies of London and Paris. In the Habsburg monarchy the speakers of minority languages enjoyed relative freedom in that the linguistic policy of both Cisleithania and Transleithania based itself on the principles of Constitution of 1867, which guaranteed the equality of all languages. However, the application of this legal norm largely depended on the regional laws, which were significantly different in both parts of the dualistic monarchy. The main feature of Russian linguistic policy was its selectivity. Depending on the political situation, the activity of local national movements, any potential for ethnic conflicts etc., the imperial Russification policy could be either slowed down or intensified as required. However, its main goal – the wide dissemination of the Russian language remained unchangeable. The author points out that in the Russian empire the official status of Ukrainian differed significantly from other regional languages because the official ideology considered it just as the dialect of 'All-Russian language'. Being deeply concerned by Polish ethnic nationalism as well as the policy of the rival Austro-Hungarian Empire, the Russian ruling elite considered the Ukrainian language as a threat to the unity of the 'Russian people'. This caused the adoption of several laws that limited publishing activity in the Ukrainian language, including Valuev's circular of 1863 and Ems Decree of 1876. In the long term the policy of restrictions on Ukrainian appeared to be ineffective.

In the Dualistic Monarchy Ukrainian (Ruthenian) enjoyed the status of a regional language, which allowed its use in education, research work, publishing, and even theater.

The linguistic policies enshrined in law by the Habsburg Monarchy in Galicia were formulated in the laws of 1867, 1869 and 1907. Which identified Ukrainian as a regional language and, at the same time, provided the status of an administrative language for the Polish language.

From the early 1860s several groups of the Ukrainian intelligentsia called the *Hromadas* were formed in major cities of Ukraine such as Kyiv, Poltava, Kharkiv, Odesa, Elisavetgrad and Chernihiv. Their aim was to resist the Russification policy by means of education, art and the research work in the field of Ukrainian history and language. Hromada members organized artistic performances in favour of Taras Shevchenko and published numerous pamphlets in support of the Ukrainian language. The Ukrainian Hromadas emerged in both the Russian and Austro-Hungarian empires. The author pays special attention to the lesser known Ukrainian Hromada in Krakow (1897-1907). The thesis deals with the efforts of the Ukrainian national movement to

extend the usability of the Ukrainian language. The activity of learned societies, such as Prosvita, the Shevchenko Scientific Society and the South-Western branch of the Russian Imperial Geographic Society in field of the Ukrainian philology is discussed.

By the end of the 19th c. the speakers of Ukrainian dominated in the majority of the population of today's Ukraine. However, in Ukraine even as late as in the turn of 20th c., the majority of population lived in the countryside. At the same time, the author stresses that the Ukrainians composed the second largest group of the urban population. Thus, between the 1870s and 1897 the number of those urban inhabitants who called Ukrainian their native language reduced significantly. While the Russian language due to its official status was the one of education, science, courts, newspapers etc., Ukrainian was usually treated as a less prestigious language, basically used by the illiterate peasants. Therefore, the Ukrainian intellectuals who shared the national sentiment tried to use the native language on a daily basis. The author describes the everyday language of Drahomanov, Zhytetsky, Lysenko, Kosach, Samiylenko, Starytsky and other families whose members took an active part in the Ukrainian national movement. Contrary to widespread opinion, the author asserts that a lot of Ukrainian entrepreneurs and rich landowners were deeply involved in the process of Ukrainian nation building. Finally, the author refers to the question of how the civil servants in the Ukrainian governorates of the Russian empire treated Ukrainian in the period when the Imperial Centre adopted restrictive measures against this language.

Key words: linguistic policy, identity, nation-building, censorship, Ukrainian language, Ukrainian national movement, Russian empire, Austro-Hungary.

Казакевич О. М. Украинский язык как фактор формирования современной украинской нации в европейском контексте (вторая половина XIX – начало XX в.) – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины (032 – история и археология). – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2018.

Диссертация раскрывает роль языка в формировании украинской национальной идентичности с середины XIX до начала XX в. На основе анализа широкого круга источников продемонстрировано влияние языкового вопроса на политические процессы, в которых были задействованы украинское национальное движение, а также государственные структуры Российской империи и Австро-Венгрии. «Украинский вопрос» рассмотрен в широком контексте межимперских взаимоотношений в течении «длинного XIX века». Отмечено, что большинство европейских государств XIX в. в той или иной степени осуществляли политику языкового централизма. Охарактеризовано истоки и особенности государственной политики Российской империи и Австро-Венгрии в этноязыковой сфере. В диссертации рассматривается деятельность украинских громад и научных обществ по расширению сферы использования украинского языка, его стандартизации и повышения социального престижа. Автор рассматривает особенности функционирования украинского языка среди

различных социально-демографических групп и слоев населения Украины второй половины XIX – начала XX в.

Ключевые слова: языковая политика, идентичность, нацистроение, цензура, украинский язык, украинское национальное движение, Российская империя, Австро-Венгрия.